

บทที่ 6

จุดหมายปลายทางของมนุษย์

พระพุทธศาสนามีกำเนิดมาจากความต้องการเอาชนะความทุกข์ พระพุทธองค์ทรงแสวงหาสัจธรรมเพราะทรงเล็งเห็นความทุกข์แห่งชีวิต และต้องการจะหาทางหลุดพ้นจากห่วงทุกขนั้น โดยนัยนี้มนุษย์ตามทรรศนะพุทธปรัชญาจึงควรมีจุดหมายสำคัญในชีวิตที่จะเอาชนะความทุกข์นั้น การดำเนินชีวิตของมนุษย์จึงควรจะเป็นการเดินทางไปสู่จุดหมายปลายทางในที่สุดคือการหลุดพ้นจากความทุกข์ และอาจกล่าวได้ว่าหลักคำสอนทั้งหมดของพระพุทธศาสนา ล้วนมุ่งไปสู่จุดหมายดังกล่าวทั้งสิ้น ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 2 ระดับคือ

(1) คำสอนเพื่อความพ้นทุกข์ในการดำเนินชีวิตทางโลก เป็นคำสอนเพื่อให้มนุษย์เป็นคนดี มีศีลปะในการครองชีพ เป็นหลักธรรมสำหรับยึดถือประพฤติปฏิบัติของตนเอง และผู้อื่น คำสอนระดับนี้มีอยู่เป็นจำนวนมาก ที่ผู้วิจัยเห็นว่าสำคัญควรกล่าวถึงในที่นี้ได้แก่

หิริโอตตัปปะ ความละอายและเกรงกลัวต่อบาป เป็นธรรมที่คุ้มครองและป้องกันมิให้กระทำชั่ว

ขันติโสรัจจะ ความอดทนและความสงบเสงี่ยม เป็นธรรมอันทำให้งาม

อิทธิบาท 4 ธรรมอันเป็นเครื่องให้สำเร็จความประสงค์

มรรกาสาธรรม 4 รวมเป็นหลักปฏิบัติสำหรับผู้อยู่ครองเรือน

ทิวรรณมิกัตถประโยชน์ 4 ธรรมอันเป็นประโยชน์แก่การดำรงชีพในปัจจุบัน
 สังคหัตถ์ 4 ธรรมอันเครื่องยึดเหนี่ยวใจมนุษย์ไว้ได้
 พรหมวิหาร 4 ธรรมอันเป็นเครื่องอยู่ของผู้ใหญ่
 โลกธรรม 8 ธรรมที่ครอบงำสัตว์โลกให้ตกอยู่ใต้อำนาจตลอดเวลา เป็นต้น

(2) คำสอนเพื่อความพ้นทุกข์สูงสุด โศกแก่คำสอนให้ประพฤติกตนเพื่อความ
 หลุดพ้นถาวร คือ การบรรล "นิพพาน" ซึ่งเป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนา และเป็น
 จุดหมายปลายทางที่แท้จริงที่มนุษย์ทุกคนควรมุ่งถึง เป็นความหลุดพ้นจากสภาพของชีวิตที่
 เปลี่ยนแปรและก่อให้เกิดทุกข์ตลอดเวลา ดังมีพระพุทธพจน์ทกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า
 "...กักรอานนท สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงอย่างนั้นแล สังขารทั้งหลายไม่ยั่งยืนอย่างนั้นแล
 สังขารทั้งหลายไม่ยั่งยืนคืออย่างนั้นแล กักรอานนท ขอนควรรจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย
 ทั้งปวงที่เคี้ยว กวรที่จะคลายกำหนด กวรเพื่อจะหลุดพ้นไป...."¹

6.1 ความหมายของนิพพาน

คำว่า "นิพพาน" ตามศัพท์แยกออกได้เป็นสองส่วนคือ "นิ" กับ "วาน" "นิ"
 แปลว่า "พน" ส่วน "วาน" แปลว่า "ธรรมที่เป็นเครื่องเกี่ยวโยงไว้" หมายถึง คัมภีระ
 เมื่อรวมกันเข้าจึงแปลว่า "ธรรมที่พ้นจากเครื่องเกี่ยวโยง" หมายถึง "พ้นจากคัมภีระ"²

ความหมายของนิพพาน อาจทราบได้จากข้อที่ ๒ เรียกว่านิพพาน ซึ่งมีอยู่มากมาย
 เป็นต้นว่า

1. อเสสวिरากินีโรโธ เป็นธรรมที่ คัมภีระโดยพ้นจากราคะ
 ไม่มีเศษเหลือ
2. อเสสวานิโรโธ เป็นธรรมที่ คัมภีระไม่มีเศษเหลือ

¹ที่.มหา.มหาสัทสนสูตร. 10/185/181

²พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ หลักรัฐจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 จิต เจตสิก รูป นิพพาน, (มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, 2520), หน้า 161.

3. จาโค	เป็นธรรมที่	สละจากคัมภีร์ทั้งปวง
4. ปฏินิสฺสคฺโค	เป็นธรรมที่	พ้นจากภพต่าง ๆ
5. มุทฺติ	เป็นธรรมที่	พ้นจากกิเลส
6. อนาลโย	เป็นธรรมที่	ไม่มีความอาลัย
7. รากฺขโย	เป็นธรรมที่	สิ้นโรค
8. โทสฺสโย	เป็นธรรมที่	สิ้นโทสะ
9. โมหฺสโย	เป็นธรรมที่	สิ้นโมหะ
10. ทณฺหฺสโย	เป็นธรรมที่	สิ้นคัมภีร์
11. อนุปาโท	เป็นธรรมที่	คัมภีร์ 5
12. อปวตฺต	เป็นธรรมที่	คัมภีร์นาม
13. อนินิตฺต	เป็นธรรมที่	ไม่มีสังขารนิमित
14. อปฺปณฺธิต	เป็นธรรมที่	ปราศจากความต้องการ
15. สฺมฺมฺม	เป็นธรรมที่	สูญสิ้นจากทุกข์อย่างแท้จริง
16. อปฺปฏินฺธิ	เป็นธรรมที่	ไม่ปฏิเสธอีก
17. อนุปฺปตฺติ	เป็นธรรมที่	ไม่อุทิศต่อไป
18. อนายุหน	เป็นธรรมที่	ไม่มีความพยายามอีกแล้ว
19. อชาต	เป็นธรรมที่	ไม่มีความเกิด
20. อชฺร	เป็นธรรมที่	ไม่มีความแก่
21. อพฺยาริ	เป็นธรรมที่	ไม่มีความเจ็บป่วย
22. อคติ	เป็นธรรมที่	ไม่มีที่ไป
23. อมต	เป็นธรรมที่	ไม่มีความตาย
24. อโสถ	เป็นธรรมที่	ไม่มีความโศกเศร้า
25. อปริเทว	เป็นธรรมที่	ไม่มีการร้องไห้
26. อนฺปายาส	เป็นธรรมที่	ไม่มีการรำพันพร่ำบ่น
27. อสงฺกิลฺล	เป็นธรรมที่	ไม่มีความเศร้าหมอง

- 28. อสังขัต เป็นธรรมที่ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง
- 29. นิพาน เป็นธรรมที่ พนจากเครื่องร้อยรัด
- 30. สันติ เป็นธรรมที่ สงบจากทุกขทั้งปวง"¹

6.2 คุณลักษณะของนิพพาน

พุทธปรัชญาอธิบายคุณลักษณะของนิพพานด้วยวิธีการ 2 วิธีคือ

ก. วิธีการปฏิเสธ คือวิธีการอธิบายโดยการปฏิเสธว่านิพพานไม่ใช่อะไร บาง เพราะนิพพานมีลักษณะต่างจากการปรากฏของสิ่งอื่น ๆ ไม่มีลักษณะของสรรพสิ่งที่ จะเหมือนลักษณะของนิพพาน

ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ไม่มีใครช้ได้, ไม่มีที่สุด, แจ่มใส โดยประการทั้งปวง ปรุวิธาค, อาโปธาค, เทโชธาคและวาโยธาคยอมตั้งอยู่ไม่ไคในธรรมชาตินี้"

อุปาทายูรูปที่ขาวและสัน ละเอียคและหยาบ ทั้งามและไมงาม ยอมตั้งอยู่ไม่ไคใน ธรรมชาตินี้"²

คุณภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่ คิน น้ำ ไฟ ลม อาถาสาณัญจายตนะ วิญญาณัญ- จายตนะ อากัญจัญญายตนะ, เนวสัญญานาสัญญายตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทรและ พระอาทิตย์ทั้งสอง ยอมไม่มีในอายตนะนั้น คุณภิกษุทั้งหลาย เรายอมไมกลาวซึ่ง อายตนะนั้นว่า เป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นการจตุติ เป็นการอบมติ อายตนะนั้นหาทงอาศัยมิไค มีไคเป็นไป หาอารมณ์มิไค นแลเป็นที่สุดแห่งทุกข"³

¹ขุนสรรพกิจโกศต, คู่มือการศึกษา รูปสังคหวิภาค พระอภิธรรมัตถสังคหะ ปริจเฉท ที่ 6, หน้า 130-132.

²ที.ดี.เกวัญสูตร. 9/350/373

³ขท.อ.นิพพานสูตรที่ 1. 25/158/175

ข. วิธีบอก คือการอธิบายว่าเป็นเช่นไร โดยบอกลักษณะของสิ่งนั้น

...นั้นสงบ นั้นประณีตคือ ธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นค้นหา ความคลายกำหนด ความดับนิพพาน.....¹

...ไฟเสมอด้วยราคะไม่มี โทษเสมอด้วยโทสะไม่มี ทุกข์เช่นขุควุชฺชนฺธไม่มี สุขยิ่งกว่าความสงบไม่มี ความหิวเป็นโรครุคอย่างยิ่ง ตั้งฐารเป็นทุกข์อย่างยิ่ง บัณฑิตทราบเนื้อความนี้ตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน เพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง.....²

(1) นิพพานมีสามัญญลักษณะ เป็น อนัตตา เพราะเป็นสิ่งที่วางเปล่าปราศจากตัวคนบังคับบัญชาไม่ได้

แต่ไม่เป็น อนิจจัง เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่เที่ยง มั่นคง ยั่งยืน ไม่แปรผันและไม่เป็นทุกข์ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่ทนอยู่ได้ ไม่มีการเกิดและการ

ดับ

(2) นิพพานมีวิเศษลักษณะ 3 ประการ³ คือ

สันติ ลุขณา	มีลักษณะสงบสุขจากเพลิงทุกข์
อจฺจุตา รสา	มีความไม่แตกดับเป็นกิจ
อนิมิตฺต ปุจฺจุปฏฺฐานา	ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสุสฺสณ ปุจฺจุปฏฺฐานา (หรือ) ปทฺฐานํ น ลพฺภติ	มีความออกไปจากภพ เป็นผลไม่มีเหตุไกลให้เกิด (เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุ จากปัจจัยทั้งปวง)

¹ อัง.นวก.ฉนตฺต. 23/240/391

² ฐ.คาถา.สฺววรรค. 25/25/35

³ ขุนสรวรพกิจโกศล, คู่มือการศึกษา รูปสังคหวิภาค พระอภิธรรมมัทถสังคหะ

(3) คุณลักษณะของนิพพาน 5 ประการ อนึ่ง พระอนุรุธาจารย์ได้พรรณนาคุณลักษณะของนิพพาน 5 ประการ เป็นคาถาสังคหะ ดังนี้

ปทมจุจุมจุจนต์

อสงฺขตมฺนุคฺตฺร

นิพพานมิตฺติ ภาสฺสนฺติ

วานมฺคฺตา มฺหเสโย ฯ

ซึ่งมีความหมายดังนี้

บท แผลความว่า สภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่เขาถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวกับควยสังขตธรรม

อจุจติ แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายความว่าไม่มีเกิด ไม่มีตาย เพราะความตายจะมีโลกตองมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดแล้วความตายก็มีไม่ได้

อจนฺตํ แปลว่า ธรรมที่กาลล่วงชั้น 5 ที่เป็นอดีต และอนาคต หมายความว่า พระนิพพานนกาลล่วงชั้น 5 ที่ดับไปแล้วและชั้น 5 ที่จะเกิดข้างหน้า โดยนัยนี้ ย่อมหมายความว่า การกาลล่วงชั้น 5 ที่เป็นปัจจุบันควย เพราะชั้น 5 ที่เป็นปัจจุบัน เป็นอนาคตชั้นของชั้น 5 ที่ล่วงไปแล้ว และจะเป็นอดีตชั้นของชั้นที่จะเกิดต่อไปข้างหน้า นิพพานจึงมีคุณลักษณะพ้นจากกาลทั้ง 3 เรียกว่า กาลวิมุติและเป็นธรรมพ้นจากชั้น 5 เรียกว่า ชั้นวิมุติ

อสงฺขตํ แปลว่า ธรรมที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่งควยปัจจัย อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเรียกนิพพานว่า อสงฺขตธรรม ตรงข้ามกับ จิต เจตสิกและรูป ซึ่งเป็นสังขตธรรม เพราะเป็นธรรมที่เกิดขึ้น โดยมีปัจจัย 4 ปรุงแต่งได้แก่ กรรม จิต อุตและอาหาร

อนตฺตํ แปลว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐ หมายความว่าธรรมอื่น ๆ ที่ประเสริฐกว่านิพพานไม่มีเลย

สรุปความหมายและคุณลักษณะของนิพพานในขั้นนี้ได้นิพพาน หมายถึงการหลุดพ้นจากทุกขอย่างสิ้นเชิงและเป็นจุดหมายปลายทางสูงสุดของมนุษย์ทุกคนตามทรรคนะพุทธปรัชญา มีลักษณะยากที่จะอธิบายให้เข้าใจแจ่มแจ้ง เพราะเป็นสิ่งที่อยู่พ้นกาลและเทศะที่จะพึง

1 พระศัพทธานุกร อรรถกถา, ปรมัตถโชติกะ หลักสัจธรรมปฏิบัติ
จิต เจตสิก รูป นิพพาน, หน้า 159-160.

อธิบายให้เข้าใจโดยคำพูด นอกจากจะเป็นการปฏิบัติให้เข้าถึงและได้สัมผัสภาวะนั้นด้วยตนเอง เทาที่พอจะอธิบายโดยภาษาที่สรุปคุณลักษณะสำคัญของนิพพานไว้ว่า เป็นภาวะแห่งความสุขสูงสุด ความสุขของนิพพานนั้นเป็นความสุขอันสงบเยือกเย็น ไม่ใช่ยินดีหรือรู้สึกสุขตามแบบความสุขธรรมดาในโลก แต่เป็นความสุขพิเศษที่เกิดขึ้นเมื่อความทุกข์และสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ดับไปโดยสิ้นเชิง และเป็นความดับสูงสุด เพราะตอจากนั้นจะไม่มี การเกิด และการดับอีก จึงเป็นภาวะที่มีอยู่อย่างไม่มีปรากฏการณ์ ความดับสูญเมื่อบรรลุนิพพานนั้น อธิบายไม่ไว้ว่าเป็นอย่างไร เปรียบเหมือนไฟที่ดับไปแล้วเพราะสิ้นเชื้อ บอกละไว้ว่าไฟนั้นไปอยู่ที่ไหน แต่ภาวะแห่งการดับของไฟนั้นมีอยู่จริง¹

นิพพานจึงมีอยู่แน่นอน แม้จะเป็นภาวะลึกลับที่ยากแก่การที่จะอธิบายให้เข้าใจได้

.. คุณภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ไคแล้ว ปรุงแต่งไม่ไคแล้ว มีอยู่ คุณภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ไคแล้ว ปรุงแต่งไม่ไคแล้ว จักไม่ไคมีแล้วไซ้ การสลัดออกซึ่ง ธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้วจะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย คุณภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติอันไม่เกิดแล้วไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ไคแล้ว ปรุงแต่งไม่ไคแล้วมีอยู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่ง ธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้วจึงปรากฏ²

6.3 ประเภทของนิพพาน

นิพพานแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

6.3.1 ความหลุดพ้นของบุคคล เป็นความหลุดพ้นของสามัญชนทั่วไป ทั้งยังมีเลิศหนา (ปุถุ แปลว่า หนา) เรียกว่า ขณิกวิมุตติ ซึ่งแปลว่าหลุดพ้นชั่วคราว หมายถึงถึงความสุขสงบของจิตใจชั่วขณะที่ไม่มีโลก โกรธ หลงครอบงำ และจิตวางจากการยึดมั่นถือมั่น

¹ม.ม.อัครวิจฉโคตคสูตร. 13/250-251/211

²ท.อ.นิพพานสูตรที่ 3. 25/160/176

ในตัวตนที่จะก่อให้เกิดทุกข์แก่ตัวเองและผู้อื่น ขณะจิตที่สะอาควิริทธิ์ วางจากกิเลส
 ครอบงำ อุตสาหาน ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงนี้แหละ เป็นขณะจิตที่เขาสู่วาสนิพพาน ซึ่ง
 เป็นธรรมชาติสงบอย่างยิ่งแม้จะเป็นเพียงชั่วขณะ เรียกว่าทังคณิพพาน

ทังคณิพพานจึงเป็นนิพพานประเภทที่ใกล้ชิดกับวิถีชีวิตของปุถุชนที่ยังละกิเลส
 ไม่ได้โดยเด็ดขาด เป็นนิพพานที่อาจเข้ามาเกี่ยวข้องกับงานหรือการกระทำเป็น
 ประจำวันของคนทุกคน ไมยากเกินกว่าที่ปุถุชนจะเข้าถึงโดยอยู่เสมอ เพียงแต่ลองฝึกจิตให้
 วางจากทุกสิ่งทุกอย่าง จิตก็จะพบกับความสงบที่ไม่เคยรู้สึกมาก่อน เป็นรสของนิพพานที่
 ปุถุชนควรลิ้มลองในเบื้องต้นอย่างยิ่ง ความทุกข์ของมนุษย์นานาประการนั้นเกิดขึ้นจากความ
 รู้สึกว่ามีตัวเรา - ของเรา เต็มไปด้วยความยึดมั่นถือมั่นต่าง ๆ จนหาความสงบใจไม่ได้
 หากมนุษย์ไม่สนใจที่จะแก้ไขและมองเห็นทางที่จะระงับดับทุกข์ได้ ก็ย่อมต้องมีชีวิตจมอยู่ใน
 กองแห่งทุกข์ตลอดไป ไม่มีโอกาสหลุดพ้นใด การฝึกจิตให้เกิดการยึดมั่นถือมั่นเบาบางลง
 ให้มีความรู้สึกตัวเรา - ของเรา นอยลงอยู่เสมอ มนุษย์จะได้มีโอกาสลิ้มรสของทังค-
 นิพพาน ซึ่งเป็นสุขอย่างยิ่ง แม้เพียงชั่วขณะก็ให้คุณอนันตคอกการดำรงชีวิต และยังเป็นการ
 สร้างสมบารมีใหม่อันตรัยแก่กล้า สำหรับการเจริญชีวิตสู่ระดับอุดมคติสูงสุดต่อไป

คำว่า "วางจากตัวตน" ในที่นี้ ไม่ใช่วางชนิดไม่มีความรู้สึกตัวอะไรเลย แต่
 หมายถึง "วางจากความรู้สึกว่ามีตัวคนมีอะไรเป็นของตน เป็นความวางที่เต็มไปด้วยสติ
 ปัญญาว่าไม่มีอะไรเป็นตัวเรา - ของเรา ในขณะที่วางจากความรู้สึกเป็นตัวคนนี่เองที่
 เป็นนิพพาน เป็นเวลาที่ประเสริฐสุด เพราะมีสติปัญญาเต็มที่ เป็นประโยชน์ต่อการงานทั้ง-
 หลายที่กำลังทำอยู่ "ความวาง" ในความหมายนี้จึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อวิถีชีวิตของ
 ปุถุชน ท่านพุทธทาสภิกขุโลกลาวสรุปถึงคุณค่าของนิพพานในระดับปุถุชนในหนังสือ ศาสนา
สำหรับปุถุชน ไว้ว่า

...เรามีชีวิตอยู่โดยไม่ตองมีตัวเรา นี้ ฟังดูแล้วน่าขัน กินโดยไม่ตองมีตัวผู้อื่น ทำ
 โดยไม่ตองมีผู้ทำ แต่ความรู้สึกเป็นเหตุเป็นผลแทน คือจิตที่ประกอบไปด้วยสติปัญญา ไม่มี
 ความรู้สึกเจ็บป่วยว่าเป็นตัวเราของเรานี้ มีผู้เสียเอง เพราะฉะนั้น จึงไม่มี
 ตัวเราแต่มีการกระทำทุกอย่างและกลับทำไ้โดยผลที่สุด นี้คือค่าของนิพพานมันมีมากกว่า

นี่ แต่ว่าจะใช้น้ำมันไคมาอยู่อย่างไหน เอาไปพิจารณาเอาเองก็แล้วกัน อย่างน้อยมันก็
 ทำให้เราไม่เบ่หนักขอย เป็นประจำและทำให้เราสามารถทำงานไคได้ทุกอย่าง แม
 แต่งานนี้คือปฏาณที่ที่สุด เช่นซางเขียนที่ละ เป็นศิลปินเอกของโลก เขาจะตองเขียนภาพ
 โดยสักแต่มือปายสีไปควยจิตใจที่เต็มไปควยสติปัญญา ดึงตัวตนโดยสิ้นเชิง หรือศิลปิน
 ที่แสดงอุกรกของลิมตัวคน แล้วแสดงบทบาทขงไมไซเร่องของตุนเคย จึงจะทำไคค
 นี้เรียกว่าควาของ "ความวาง" หรือคาของนิพพาน ถ้าเราวางอย่างยิงเคคซาคไปไม
 ไค กขอใหวางให้ไคในขณะที่เราจะทำลิ่งที่ยากที่สุดทุกที่ที่สุด ถ้าพคอย่างสำนวนธรรมะ
 ชั้นสูงสุด ก็พคไคควา "จงตายเสียก่อนที่จะตาย" ไคยในอย่างนี้แล้วทานคงจะงง ทคคน
 ควตตายเสียก่อนแต่ที่คงจะตาย ไมไซไปตายเอาคองที่เจ็บหนัก ตอนทีเขาจะเอวไคใส่
 ไค คองนั้นเรียกว่าควาทางร่างกาย ไคตายไปคองหนานัน ก็คตายเสียคั้งแคเคียว
 น หนักยงคค คือไม่มี "ตัวเรา" เสียทีนแหละ เคียวนสำหรับจะตายตอไป เป็นการค
 วิเศษที่สุด แคนัน เป็นการบริวรสพระอรหันต์ ไมไซเพียงพระโศคาบัน พระสทิทาคามี
 หรืออนาคามีคณทีหมคควมรู้สึกควมตัวคองคองโดยสิ้นเชิง มีแต่พระอรหันต์เทวนัน
 เพราะฉะนันพระอรหันต์จึงเป็นคตไมตาย เพราะทานไคตายไปเสร้างแล้วคองที่จะตาย
 นพคโดยสมมติ เพราะเมื่อไม่มีควมรู้สึกควมตัวเราอยคองนั้นเรากไมตาย ไม่มีตัว
 เราที่จะตาย ฉะนันขอให้เป็นอย่างนี้ให้คองทีจะถูกจับใส่ไค ก็เรียกว่าควาเสีย
 คั้งแตกคองที่จะตาย กลับเป็นคณทีไม่มีความทุกขเลย เพราะมันไม่คคถึงควมตายตอไป
 ไม่มีตัวคณทีจะอยควคณทีจะตาย มีแต่จิตทีประกอบควยสติปัญญาลวน ๆ ทำไป พคไป
 คคไป หัวอะไรทุกอย่างเหมือนอย่างทีเคยทำอยทุกวันนี แต่โดยไมคองมีความรู้สึกคว
 เราเป็นคณทีทำ เรียกวทำโดยไมคองมีตัว ก็นโดยไมคองมีคณ เป็นสขโดยไม
 คองมีขเป็นสข นันแหละจึงจะเป็นสขจริง ๆ ถ้าฉคจากนนั้นแล้ว มันเต็มไปควยตัวเรา
 และของเร มันหนัก มันรอน มันรอยรค พัวพัน เสียคแทง เผลนสารพคอย่างแล้ว
 แตะจะเรียก

เห็นไคหรือยงว่า ลิ่งทีเรียกว่าควมรรคคณนิพพานันนั้นมัน เป็นของสำหรับคณทุกคณ จูริง
 หรือไม และเป็นของคณคองอย่างจำเป็นที่สุดจูริงหรือไม เพราะวาถ้าเขาไมคคถึงนี้มา
 แทบกลาวไคว่าเขาไมคคเกิดมา เป็นมนุษย์ แต่เกิดมา เป็นสัตว์นรกชนิดหนึ่งหรือสัตว์
 เกรัจฉาน ทีหลงไหลในความเป็นอย่างย ๆ ตามธรรมชาติของสัตว์ชนิดหนึ่งเทานัน
 เขาไมตางอะไรกับสัตว์เลย ฉะนันถ้าจะเป็นมนุษย์ให้สมบุรณ ให้ได้รับคณคองการ
 เป็นมนุษย์มันคองฉลาคณะที่ยงมีชีวิตอย คือการไม่คองมีความทุกขเลย และหัวอะไร
 ไคมากทีสุด เป็นประโยชน์ที่สุด แกคณเองและแกมอุน เพราะว่าเขาเป็นอยควยสติ
 ปัญญาคั้งทกลาวมาแล้ว ไมไซเป็นอยควยควมเห็นแกตัว

ทั้งหมดนี้เป็นความหมายของคำว่า มรรคผลนิพพานสำหรับคนทุกคน ทุกชาติ ทุกภาษา ทุกศาสนา ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนเขาคณแก สมกับที่พระพุทธเจ้าทูลตรัสว่า มรรคมีสิบเอ็ดหนทางเพื่อสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ไม่ใช่เพื่อใครคนใดคนหนึ่ง แต่เราไม่ได้เดินตามทางของท่าน เถลไถลออกไปนอกทางเรื่อย ๆ เพราะความเห็นแก่ตัวคนและของตนจัก เลย ออกไปนอกทางของความสงบสุข ไปสู่นทางแห่งความเรารอน และไม่รู้สึกตัวว่าสิ่งที่เรารอนนั้นในลักษณะที่เห็นกงจักร เป็นคอกบัวไปน้ำตาใหญ่ยิ่งชอบ นี่คือสังกมมนุษย์ หรือสังกมโลกในยุคปัจจุบัน กำลังเดินทางไปในเส้นทางอย่างนี้ ควดยความรู้สึกอย่างนี้ ถ้าหากความรื่องมรรคผลนิพพานของพระพุทธเจ้าแพร่หลายไปในมนุษยในโลกแล้ว สังคมจะกลับตัวโคโดยแน่นอน เพราะทางคนต่างก็จะรู้จักโทษของความเห็นแก่ตัวจัก และรู้จักใช้สติปัญญาครองชีวิต ในธรรมะแท้จริงครองโลก โลกก็จะอยู่ในความสงบสุข

สัญญา ความวางใจจากตัวเรา - ของเรา หรือนิพพาน จึงเป็นธรรมสำหรับมนุษย์ทุกคนและทุกระดับ เป็นหัวใจแห่งคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่มีประโยชน์คุ้มครองความสงบสุขของสังคมและโลก เป็นธรรมของฆราวาสระดับสูงควย มิใช่เป็นแคธรรมของพระอริยบุคคลซึ่งเป็นอุดมคติสูงสุดของศาสนาเท่านั้น²

6.3.2 ความหลุดพ้นสูงสุด เป็นความหลุดพ้นถาวรของพระอรหันต์ แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

(1) สอปาทีเสสนิพพาน หมายความว่า เป็นนิพพานที่เป็นไปกับขันธ 5 ที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ไคแก่นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ มีลักษณะกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกดังนี้

¹พุทธทาสภิกขุ, "ศาสนาสำหรับปัญญาชน", (องค์การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ฯ, 2507), หน้า 108-112.

²สัง.มหา.ธรรมทินนสูตร. 19/1625-1626/461-462

...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตชินาสัพ อยฺยบพฺรหมจฺจรรย ทำกิจที่ควรทำ เสร็จแล้ว ปลงภาวระลงไคแล้ว มีประโยชน์ของคนอนบรฺรลแล้ว มีสังโยชนในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ... กุฎริภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะของภิกษุนั้น นี้เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาค....¹

พระอรหันตที่บรรลุนิพพานในลักษณะนี้คือผู้ที่ "ตายก่อนตาย" ที่ท่านพุทธทาสกล่าวถึง จักเป็นคนที่มีสมรรถที่สุดของความเป็นมนุษย์ เป็นบุคคลอุดมคติสูงสุดของพุทธปรัชญาที่มีความวางจากตัวคนโดยสิ้นเชิงและเด็ดขาด มีภาวะทางจิตที่อยู่เหนือโลก เพราะ เป็นผู้อยู่จริงถึงที่สุดคงมีแต่ภาวะทางกายเท่านั้นที่ยังเป็นไปตามโลกธรรม การดำเนินชีวิตของพระอรหันตบุคคลระดับนี้ เป็นการดำเนินชีวิตที่ทรงคุณค่าที่สุดเท่าที่มนุษย์จะพึงเป็นไปตามธรรมชาติของพุทธปรัชญา ตัวอย่างของนิพพานประเภทนี้ โศกแก่พระอรหันตที่มีอยู่มากมายในสมัยพุทธกาลที่โดยบรรลุดธรรมสูงสุดแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่และเผยแผ่ธรรมที่โดยบรรลุนั้นเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เพื่อนมนุษย์ต่อไป

(2) อุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีสังข 5 เหลืออยู่ ไคแก่นิพพานของพระอรหันตที่บรรลุนิพพานแล้ว มีลักษณะกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกดังนี้

...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตชินาสัพ อยฺยบพฺรหมจฺจรรย ทำกิจที่ควรทำ เสร็จแล้ว ปลงภาวระลงไคแล้ว มีประโยชน์ของคนอนบรฺรลแล้ว มีสังโยชนในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ เวทนาทั้งปวงในอตุฏฺฐาพฺนแหละของภิกษุนั้น เป็นธรรมชาติอันไกลที่สุดหลายมีคณฺหาเป็นคณฺหา โศกเพลิกเพลินมิไคแล้ว จัก (กัม) เป็นกุฎริภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า อุปาทิเสสนิพพานธาค....²

¹ขุ.ธค.ธาคสูตร. 25/222/231

²ขุ.ธค.ธาคสูตร. 25/222/231

พระอรหันต์เมื่อบรรลุนิพพานและดับขันธไปแล้วเป็นอันดับสูญสิ้น ไม่มีการเกิดและการตายอีก ดังที่พระพุทธองค์ ตรัสอุปมาให้ปริพาชกอัครคิวัจนโคตตะ เหตุถามว่าพระอรหันต์ตายแล้วไปไหน เกิดอีกหรือไม่ การดับขันธของพระอรหันต์นั้นไม่มีการเกิดและการดับอีก เปรียบเหมือนไฟที่เกิดเพราะเชื้อ คือหญ้าและไม้ เมื่อสิ้นเชื้อไฟก็ดับไม่ติดอีกฉันนั้น

คุณวิเศษ ถ้าใคร ๆ พึงถามท่านอย่างนั้นว่า ไฟที่ดับไปแล้ว ที่ไหน ท่านนั้น ไปยัง ที่ไหน จากที่นี้ คือที่ศิวรพา ที่ศิปัจจิม ที่ศอคร หรือที่ศัทภิน ท่านถูกถามอย่างนี้จะพึง พยายามอย่างไร... ฉันนั้นเหมือนกัน วิชณะ บุคคลเมื่อบัญญัติว่าเป็นสัตว์ พึง บัญญัติเพราะรูปใด รูปนั้น ตถาคตละเอียดแล้ว มีมูลรากขาดแล้ว ทำให้เป็นจุตตาลยอด กวน ไม่มีโอกาสเกิดขึ้นอีก ตถาคตพ้นจากความหมายของสิ่งที่เรียกว่า รูป... เวทนา ... สัญญา... สังขาร... และวิญญาณมีคุณอันดี ประมาณไม่ใด รโดยยาก เปรียบ เหมือนมหาสมุทร ไม่ควรกล่าววาเกิด - ไม่เกิด - เกิดก็มีไม่เกิดก็มี - เกิดก็หามิได้ ไม่เกิดก็หามิได้¹

6.4 ปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงนิพพาน

เนื่องจากชีวิตนี้เป็นทุกข์ หากปล่อยให้เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุและปัจจัยที่ครอบงำชีวิตอยู่ก็จะต้องประสบความทุกข์อย่างไม่จบสิ้น จากข้อเท็จจริงทั่วไป ความทุกข์ เป็นสิ่งที่ ปลดชนไม่ต้องการ เป็นภาวะที่ทุกคนอยากหลีกเลี่ยง พุทธปรัชญามีทรรศนะว่ามนุษย์สามารถพ้นทุกข์ได้ จึงมุ่งสอนถึงวิธีการที่ช่วยให้ออกพ้นจากทุกข์ การหลุดพ้นตามทรรศนะของพุทธปรัชญาเป็นไปทีละขั้น จนขั้นสุดท้ายถึงความหลุดพ้นอย่างสิ้นเชิงถาวร คือการบรรลุ "นิพพาน" ซึ่งเป็น อสังขตธรรม อยู่เหนือกฎธรรมชาติที่ครอบงำมนุษย์อยู่ได้ เช่น หลักปัจจุสมุปบาทและหลักไตรลักษณ์ เป็นต้น

แนวทางที่นำไปสู่การหลุดพ้นของพุทธปรัชญาเป็นไปได้ โดยการปฏิบัติของผู้ถึงความปรารถนาเพื่อการหลุดพ้นเท่านั้น ซึ่งพอจะประมวลได้เป็น 2 วิธีการ คือ

6.4.1 การศึกษาให้ความจริงที่เป็นไปของชีวิตและวิธีการที่นำไปสู่
ความดับทุกข์ คือ การศึกษาให้เข้าใจดวงแท้ในอริยสัจ 4 วิธีนี้เหมาะสำหรับผู้ที่ต้องการใช้
 ปัญญาไตรตรองให้เกิดความเข้าใจไปพร้อมกับการปฏิบัติอย่างเป็นระบบ ได้แก่การศึกษาไตร-
 ตรองในหลักธรรมต่อไปนี้

(1) ทุกข์ คือการไตรตรองให้เห็นว่า ชีวิตนี้เป็นทุกข์ การจะ
 เกิดปัญญามองเห็นว่าทุกอย่างล้วนเป็นทุกข์ทั้งนั้น จะต้องใช้สติปัญญา สังเกตปรากฏการณ์
 ชีวิตของเนติฐาตางประกอบไปด้วยทุกข์ทั้งสิ้น เช่น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความ
 ตาย การประสบสิ่งที่ไม่รัก การพรากจากสิ่งรักและการไม่ใคร่สิ่งที่ไม่รัก การดิ้นรน
 ปรารถนาไม่สามารถจะมีความสุขที่แท้จริงโดยสมบูรณ์ เพราะสุขของผู้ดิ้นรนมีความทุกข์แฝงอยู่ด้วย
 ทั้งสิ้น

(2) สมุทัย พิจารณาให้เห็นถึงเหตุเกิดแห่งทุกข์ ซึ่งได้แก่ตัณหา
 คือความอยากที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย
 ความกลัว ความดิ้นรนในรูปไปรูปหนึ่งอยู่ตลอดเวลา ไม่ปล่อยไปปรังเป็นอิสระ เกิดความ
 ทุกข์อยู่เสมอ

(3) นิโรธ พิจารณาให้เห็นถึงการดับทุกข์ เพราะตัณหาดับไป
 เข้าสู่สภาวะที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระ สงบและสุขอย่างยิ่งเพราะไม่มีความทุกข์เหลืออยู่

(4) มรรค คือปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ซึ่งได้แก่ทาง
 ประเสริฐมีองค์ประกอบ 8 คือ

สัมมาทิฐิ ความเห็นหรือความเชื่ที่ถูกต้องด้วยเหตุผล
 หรือความรู้ในอริยสัจ 4

สัมมาสังกัปปะ ความคำริชอบคือความนึกคิดที่ไม่ติดข้องในกาม
 และความติดเห็นในแง่ร้ายต่าง ๆ

สัมมาวาจา วาจาชอบคือ เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ
 ส่อเสียด หยาบคาย และการพูดเพ้อเจ้อ

สัมมากัมมันตะ	การกระทำชอบ ได้แก่ การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต การเอาของที่เขาไม่ให้และ การประพฤตินอกในกาม
สัมมาอาชีวะ	การเลี้ยงชีพชอบ ละมิจฉอาชีพ เช่น การโกง การประจบสอพลอ
สัมมาวายามะ	ความเพียรชอบ ได้แก่ ความเพียรสร้างกุศลกรรมและละอกุศลกรรม
สัมมาสติ	ความระลึกชอบ คือการมีสติตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาท ระมัดระวังไม่ล้าตัวลงไปทางเสื่อม
สัมมาสมาธิ	ความตั้งมั่นในจิตชอบ คือภาวะที่จิตแน่วแน่ออกสิ่งที่กำหนดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ฟุ้งซ่าน

6.4.2 วิธีการเข้าถึงโดยการปฏิบัติโดยตรง เหมาะสำหรับผู้ปฏิบัติที่มีความรู้ ความเข้าใจและเลื่อมใสในธรรมะทางพุทธปรัชญาเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว คำสอนแบ่งไว้เป็น 3 ระดับ แต่ละระดับมุ่งเฉพาะสิ่งที่จะต้องปฏิบัติ কেনซัดเป็นตอน ๆ เรียงตามลำดับ จากสิ่งที่หยาบไปจนประณีตตามลำดับ เรียกว่าไตรสิกขา ถึงโลกกล่าวไว้ในโอวาทปาติโมกข์¹ ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ประการ คือ

การไม่ทำชั่วทั้งปวง (ศีล)

การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม (ศีล, สมาธิ)

การทำจิตของคนให้ดวงใส (สมาธิ, ปัญญา)

¹ที่.มหา.มหาบัณฑิต. 10/54/48

(1) ศีล คือข้อละเว้นจากการทำชั่วทั้งปวง ซึ่งเป็นไปได้ใน 3 ลักษณะ คือ เจตนาตนเองโดยคิดว่าไม่ดี หรือ รับจากผู้อื่นคิดเพื่อเป็นข้อปฏิบัติ หรือไม่ทำชั่วอย่างหนึ่งไปเอง ศีลจะเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ของอาศัยความละอายต่อบาป (หิริ) และความเกรงกลัวต่อบาป (โอศติยะ) เมื่อมีศีลแล้วผู้นั้นจะมีความสะอาดทางกาย วาจาและใจ¹ นับเป็นทางเบื้องต้นสู่นิพพาน ถ้าศีลมั่นคงจะสามารถปฏิบัติธรรมขั้นสูงจนถึงนิพพานได้ ในที่สุดก็มีข้อความในพระไตรปิฎกว่า

...ศีลเห็นปานนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เคืองครอนแห่งจิต เพื่อความปราโมทย์ เพื่อปิติ เพื่อปลื้มใจ เพื่อโสมนัส เพื่อการเสด็จโดยเอื้อเฟื้อ เพื่อความเจริญ เพื่อทำไพบูลย์ เพื่อเป็นเครื่องประคอง เพื่อเป็นบริวาร เพื่อเป็นบริวาร เพื่อความบริบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบอหนาย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพือนิพพาน โดยส่วนเดียว ฯ²

(2) สมาธิ คือความตั้งมั่นแห่งจิตหรือภาวะที่จิตสงบนิ่งจับอยู่ที่อารมณ์เดียว มีคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

...ตั้งอยู่สม่ำเสมอ อดควาย ถูกทางควาย แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายในอารมณ์อันเดียว เพราะเหตุที่นั่นพึงทราบว่า จิตเจตสิกเป็นธรรมชาติไม่ฉีกสาย ไม่หวั่นไหว และไม่ชานไป ตั้งอยู่สม่ำเสมอและถูกทาง ควบอุปภาพแห่งธรรมมูโถ การตั้งอยู่แห่งจิตเจตสิก สม่ำเสมอและถูกทาง ควบอุปภาพแห่งธรรมน นชอวาคความตั้งมั่น³

¹วิสุทธิมรรค, 1/1/18

²ขุท.ปฎิ.มหารวรรค ญาณกถา. 31/90/43

³วิสุทธิมรรค, 1/2/2

ผู้ที่เจริญสมาธิไคจะตองมีจิตที่สงบตลอดไปรง โดยตองมีศีลเป็นประจําเป็นอันคัมแรกเพื่อช่วยใหจิตไมฟงชาน และตองมีศรัทธาเป็นเครื่องประกอบกัน นอกจากนัการจะปฏิบัติเจริญสมาธิคองคํานึงถึงคุณสมบัตืภายในของแกละบุคคล ซึ่งนับว่ามีควํมสำคัญคองการเจริญสมาธิมาก ไคแกล่ ลักษณะนิสัยของบุคคลซึ่งแตกตางกัน เพราะการใหกรรมฐานที่จะเกือกูลสงเสริมการเจริญสมาธิจะตองเป็นไปในลักษณะที่เหมะสมกับลักษณะนิสัยของบุคคลควย คังโลกลาวแลวในบทที่ 4 วาควยประเภทของมนษยแบงตามจิต

การเจริญสมาธิเป็นขอปฏิบัติชั้นกลางที่ช่วยใหจิตตั้งมั่นไปสูการทําวิปัสสนาเจริญปัญญาในชั้นสูงสุคกอนบวรลุนิพพาน

(3) ปัญญา โดยทั่วไปหมายถึงควํมรอบรู ปัญญาในที่นี้เป็นควํมรอบรูในระดับสูงสุค เป็นการรจางในสภาวะธรรมตาง ๆ ตามแนวพระพุทธศาสนา ปัญญาที่ควรวพัฒนาใหเกิดขึ้นในลำดับคองจากสมาธิ ไคแกล่ปัญญาที่เรียกวาวิปัสสนาญาณ ซึ่งเป็นปัญญาหรือควํมรูที่เกือกจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฐาน ที่นำไปสูควํมหลุดพน การเจริญกัมมัฐานซึ่งเป็นการปฏิบัติชั้นสูงสุคคองมีศีลเป็นพื้นฐานจิตใจเสียกอน จึงจะทําจิตใหตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ค้อมีสมาธิไค เมื่อมีสมาธิแลว การบําเพ็ญเพียรอยางถูกวิธีก็จะสามารถไคมาซึ่งปัญญาสูงสุค

การเจริญวิปัสสนากัมมัฐานเริ่มตนจากการพิจารณาความเป็นไปของสิ่งตาง ๆ ในธรรมชาติตามความเป็นจริง เพื่อค้นหาสาเหตุของวิฎฐสงสารแลวหาทางคัมเหตุคือกิเลส นั้นเสีย กํารชจกกิเลสอยางสิ้นเชิงจําเป็นตองอาศัยอํานาจของปัญญา เพราะศีลและสมาธิสามารถชจกกิเลสชั้นหยาบและชั้นกลางไคเท่านั้น ส่วนกิเลสชั้นละเอียดที่แนบตอยอยู่ในส่วนลึกของเรานั้นตองใชปัญญาชจก จึงจะบริสุทธิจนสามารถบวรลจุมงหมาย คือ นิพพานในที่สุค

การปฏิบัติธรรมคังโลกลาวมาทั้งหมดนี้ เป็นของยาก แตกเป็นสิ่งที่ควรวปฏิบัติอยางยิ่ง เพราะเป็นสิ่งที่มิคณคา คือ สามารถช่วยใหพนทุกขไค คังขอควํมในนิลีนบทปัญญา

...ก็แค้นเหล่าใด แสงหानीพพานั้น หนเหล่านั้นยังมีกายและจิตให้เคืองรอน
 ของระวิงรักษาอิริยาบถทั้งสี่ และอาหาร ปราบปรามความมวงเหงา ยุ่งอายุคนะทั้ง
 กายไหล่ามาก บริจาคกายและชีวิต แสงหानीพพานควยความลำบาก แลวไลเสวย
 นิพพาน อันเป็นสุขส่วนเดียว...ไม่เจอบุคคล ทุกขต่างหาก นิพพานต่างหาก....¹

6.5 หนทางไปสู่นิพพาน

หนทางแห่งการดับกิเลสเพื่อบรรลุนิพพานอย่างถาวรในที่สุคนั้น จำแนกออกเป็นการ
 หลุคพนของพระอริยบุคคล 4 ระดับ คือ

ระดับโสดาปัตติผล	มบรรลคือ พระโสดาบัน
ระดับสกิทาคามีผล	มบรรลคือ พระสกิทาคามี
ระดับอนาคามีผล	มบรรลคือ พระอนาคามี
ระดับอรหัตตผล	มบรรลคือ พระอรหันต

พระอริยบุคคลทั้ง 4 จำพวกนี้ ละกิเลสไปตามลำดับกิเลสเหล่านั้นทานรวม
 เรียกว่า "สังโยชน" ซึ่งแปลว่า เครื่องผูกมัดคือผูกมัดทรวงเหนียวพวงสัตว์ให้ติดไว้กับ
 วิสัยโลก มีทั้งหมด 10 ประการ ที่พระอริยบุคคลละไปตามลำดับดังนี้

6.5.1 พระโสดาบัน ละสังโยชน 3 ประการคือ

(1) สักกายทิฏฐิ คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัวเราของเรา
 หรือความเห็นแก่ตัวจนไม่คำนึงถึงใครเลย เป็นกิเลสที่ของละให้โลกอนกิเลสอื่น ๆ ทั้งหมด
 ในการมุ่งสู่ความเป็นอริยบุคคล

(2) วิจิจจนา แปลว่า ดั่งเงา หมายถึง ความสงสัยในคุณ
 ของพระรัตนตรัยและมรรคผล นิพพาน ไม่นั่นใจว่าจะดำเนินชีวิตไปในทางธรรมชาติฝ่ายคำ
 หรือฝ่ายสงฆ์ เพราะไม่ทราบว่าคุณที่แท้จริงเป็นอย่างไร และธรรมจำเป็นแก่ชีวิตอย่างไร
 ไรเป็นคน

¹มิลินทปัญหา, ฉบับแปลใหม่หม่อมกุฎราชวิทยาลัย (โรงพิมพ์หม่อมกุฎราชวิทยาลัย, 2515), หน้า 532.

(3) สัจพทปรามาส ไคแก ความถึอมนั้ในศีลในพรต ไคยสัถวาทำคาม ๆ ถึนไปอย่างงมงาย เป็นการเข้าไปเกี่ยวข้งกับศีลและพรตในทางฉึก

ผู้ถึละสังโยชน์ 3 ประการนี้ไคยอมเป็นคณไม่เห้เห็นแก่ตัวจึค ไม่ล้งเล็ใจ ไม่ง้งเวลา งมงาย จึคเป็นพระอรึยบุคคลอ้นคั้แรกถึพนจากความเป็นปถุชน เขาสูถึคทางถึแน่อนแห่ง นึพพาน

6.5.2 พระสกึทาคามี ละสังโยชน์ไค 3 ประการเหมือนพระโสคานัน และมีคณธรรมเพิ่มขึ้น คึอทำกึเจสไคแกระคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง สกึทาคามี แปลวาหวลถึกลับมาคยความอาลึยอาวรณั้ในกามอึคคร้งเดี่ยว¹ ผลถึพระสกึทาคามีจะถึรับ คึอ จะถึกลับมาเกคอึคคร้งเดี่ยวจะบรรลุเป็นพระอรหันคั้

6.5.3 พระอนาคามี ละสังโยชน์เพิ่มขึ้นอึค 2 ประการ คึอ

(4) กมราคะ คึอความก้าหนดคพอใจในกามคณ

(5) ปฏึฆะ คึอ ความหงุคหงึค ความกระทบกระถึ้งทางใจ

ไม่ปลดคปรงใจ

ผู้ถึบรรลุนาคามีผลแล้ว เป็นผู้ไม่เว็ยนถึกลับมาเกคในโลกมนุชอึค อ่นึ้สังโยชน์ 5 ประการนี้ ทานรวมเว็ยกวาโอรึมภาคึยสังโยชน์ แปลวา สังโยชน์เบ็องค้า

6.5.4 พระอรหันคั้ เป็นพระอรึยบุคคลในขั้นสูงสคผู้เข้าถึังภาวะ "นึพพาน" ตองละสังโยชน์อึค 5 ประการ รวมเป็นสังโยชน์ถึตองละถึงหมค 10 ประการ คึอ

(6) รูปราคะ ความคึคใจในอารมณั้แห่งรูปถึกถึหรือในรูปธรรมอ้นประณึค มีคความปรารถึนาในรูปถึกถึ

¹พุททสาถึกขุ, ศาสนาสาห์บบัญญาชน, (พระนคระ: องคั้การพึ้นพุทท-ศาสนา, 2507), หนา 120.

(7) อรุปรากะ ความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรุปรากะ มีความปรารถนาในอรุปรากะ ทำให้เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุนิพพาน

ฌ
ณ

(8) มานะ ความทะนงตน ถือตัวถือตน อันเป็นเหตุให้ทุกข์

(9) อริยะ ความฟุ้งซ่านแห่งจิตอันสืบเนื่องมาจากยังไม่สามารถควบคุมความคิดของคนได้อย่างสมบูรณ์ เพราะยังมีอริยะหลงเหลืออยู่

(10) อริยะ ความไม่รู้อริยะ คือความไม่รู้อริยะในอริยะ 4

สังโยชน์ 5 ประการเหล่านี้ ท่านเรียกว่า อหิมภาคิยะสังโยชน์ แปลว่า สังโยชน์เบื้องต้น

สังโยชน์ทั้ง 10 ประการนี้ พระอรหันต์ละได้อย่างเด็ดขาดไม่กำเริบอีก คือไม่หวนกลับมาอีก พระอรหันต์จึงได้มีรสแห่งนิพพานอย่างเต็มที่ เป็นบุคคลในอภิมัคคีสูงสุดของพระพุทธศาสนา พระอรหันต์ที่ยังดำรงชีวิตอยู่ ยังสามารถทำอะไรใดไม่แตกต่างกับปถุชน ต่างกันแต่ไม่ยอมจมลงในตัวตน แม้จะมีความรู้สึกอยากตาม ดังข้อความในวิสุทธิมรรคว่า "...อันทุกขมโยยเต แต่ใคร ๆ ครอบทุกขไม่มี เพ้าไม่มีแตกการกระทำมโยยเต ความคัมมมโยย แต่คนคัมมไม่มี ทางมโยย แต่คนคัมมไม่มี..."¹

พระอรหันต์หลุดพ้นแล้วมี 3 ประเภทคือ

(1) พระปัจเจกพุทธเจ้า บรรลุแล้วควยตัวเอง ไม่สั่งสอนผู้อื่น

(2) พระพุทธเจ้า บรรลุแล้วควยตัวเอง แล้วสั่งสอนธรรม ชวยสรรพสัตว์ให้

พ
ทุกข

(3) พระอรหันต์ เป็นผู้บรรลุนิพพาน เพราะได้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ตามธรรมชาติของพุทธปรัชญาธรรมสูงส่งไม่จำเป็นต้องอยู่ในเพศบรรพชิต ขรราวาส ผู้ใฝ่ใจในพระธรรมกถาจบบรรลุได้ ถาบทคุณนันทปฏิบัติตามแนวทางของพระพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด และมีบารมีเพียงพอทั้งในอดีตชาติและปัจจุบันชาติ ส่วนการที่จะทราบว่าผู้ใดเป็นพระอรหันต์หรือไม่ พุทธปรัชญาธรรมตระว่าปฤชนไม่สามารถจะรู้ได้แน่นอน เพราะไม่มีมาตรการวัดบรรลุนั้นเองเท่านั้นที่จะตระหนักได้ด้วยตนเอง ดังพุทธวจนะว่า "...ท่านผู้ถึงความตั้งอยู่ไม่ไกล ไม่มีประมาณ ชนทั้งหลายจะพึงกล่าวท่านผู้นั้นด้วยกิเลสมีรากะ เป็นตนใด กิเลสมีรากะ เป็นตนนั้นของท่านไม่มี เมื่อธรรม (มีขันธเป็นตน) ทั้งปวง ท่านเพิกถอนขึ้นได้แล้ว แนวทางแห่งถอยคำทั้งหมคกเป็นอันท่านเพิกถอนขึ้นได้แล้ว"¹

กล่าวโดยสรุปพระพุทธศาสนามีธรรมะว่า จุดหมายปลายทางของมนุษย์ คือการหลุดพ้นจากความทุกข์ คำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนาชวนเอาใจให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิตไปสู่จุดหมายปลายทางนั้นทั้งสิ้น ซึ่งอาจแบ่งคำสอนเพื่อความหลุดพ้นดังกล่าวออกเป็นสองระดับ คือ คำสอนเพื่อความพ้นทุกข์ในการดำเนินชีวิตทางโลกและคำสอนเพื่อความพ้นทุกข์สูงสุด คือการบรรลุ "นิพพาน"

คำสอนเพื่อความพ้นทุกข์ในการดำเนินชีวิตทางโลกได้แก่หลักธรรมต่าง ๆ ที่สอนให้มนุษย์เป็นคนดี มีศิลปะในการครองชีพ เป็นหลักธรรมสำหรับยึดถือปฏิบัติทั้งของตนเองและผู้อื่นซึ่งมีอยู่มากมาย

คำสอนเพื่อความพ้นทุกข์สูงสุดได้แก่คำสอนให้รู้ความจริงที่เป็นไปของชีวิตและวิธีการที่นำไปสู่ความดับทุกข์ คือ การศึกษาให้เข้าใจดวงแท้ในอริยสัจ 4 และการเข้าถึงสัจธรรมนี้โดยการปฏิบัติโดยตรง โดยเริ่มจากการปฏิบัติศีล คือการละเว้นจากการทำความชั่วทั้งปวง การฝึกสมาธิ คือความตั้งมั่นแห่งจิต เพื่อให้จิตมีภาวะที่สงบปลอดโปร่ง นำไปสู่การทำวิปัสสนา เจริญปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้อัจฉริยะในภาวะธรรมต่าง ๆ และบรรลุ "นิพพาน" หรือ "สภาวะพ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง" ในที่สุด